

Lars-Henrik Ståhl

referat

DEN OFÖRSTÖRDA BLICKENS SUVERÄNITET

Vid en tillbakablick framstår formalismen som en av de mest inflytelserika idétraditionerna i 1900-talets kulturliv. Dess vitt förgrenade uttryck, allt från analyser i tidig sovjetisk litteraturvetenskap till drivkraft i amerikanskt utbildningsväsende, ger bilden av ett svåravgränsat område. Här finns inga djuplodande teoretiska system. Ambitionen är snarare den motsatta. Gemensamt för olika typer av formalism är strävan mot estetisk autonomi, som konkret inneburit att historiska, sociologiska eller andra kontextuella aspekter satts inom parentes. Under senare delen av artonhundratalet uppstår en speciell typ av formalism som intresserar sig för den estetiska erfarenhetens psykologi, med tonvikten på den oförstörda blicken. Knappt hundra år senare hade denna idéströmming, som närmast kan beskrivas som inlevelseformalism utsatts för många prövningar. Icke desto mindre har den överlevt som en underliggande och återkommande attityd.

Mark Jarzombek, professor i arkitekturhistoria vid MIT, *Massachusetts Institute of Technology*, har tagit sig an uppgiften att kritiskt granska inlevelseformalism i olika faser av konst och arkitekturhistorien. I slutet av januari höll han en öppen föreläsning, *Psychologizing Architecture*, arrangerad av *Studio e* vid Arkitekturskolan i Lund. I linje med sin omfattande artikel *De-Describing the Language of Looking: Wölfflin and the History of Aesthetic Experientialism* byggde Jarzombek sin föreläsning kring begreppet "Einfühlung"

och dess resonans långt fram i vår egen tid. *Einfühlung* som betyder inlevelse, kan lätt uppfattas som en motsats till formalismens egentliga angelägenhet, den rena formen. Men det är just här som Jarzombeks mission blir tydlig; att föra samman och pröva formalismens och einfühlungsetetikens uteslutande mekanismer.

I Jarzombeks exposé har den schweiziske konsthistorikern Heinrich Wölfflin (1864–1945) en särställning. Som konsthistoriker spelade Wölfflin en märklig roll. Å ena sidan var han en av sin tids mest namnkunniga på sitt område, och författare till standardverk som *Renaissance und Barock* (1888). Å andra sidan sökte han i sina skrifter ständigt ersätta ett traditionellt historiskt synsätt med ett psykologiskt. Redan i avhandlingen *Prolegomena zur einer psychologie der Architectur* (1886) hävdar Wölfflin att det psykologiskt omedelbara i konstupplevelsen skulle utgöra basen i en exakt humanvetenskap. Detta var bara början. Kontrasten mellan det omedelbart upplevda och en linjär historiepufffattning kom senare att bli ett återkommande tema i Wölfflins författarskap. Han ville exempelvis inte att barockens byggnader skulle uppfattas historiskt, utan som upplevd verklighet. I *Renaissance und Barock* beskriver han nedlåtande hur vissa kulturhistoriker inte ger några ledtrådar till konstnärens egna fantasier, och ställer samtidigt följande retoriska frågor: "Vad har gotiken med feodalsystemet eller skolastiken att göra? Vad sammanför jesuiterna med barocken?"

Även om Wölfflin använde ordet *empfindung* sparsamt i sina skrifter, var han desto mer benägen att tillämpa dess begrepp. I själva inlevelseakten framhöll han de lekamliga analogierna, då vi bedömer varje objekt utifrån vår egen kropp och exempelvis *känner* tyngden hos en byggnadsdel. Språket skulle vara av vardagligt snitt och inte tillhöra ett konst- eller arkitekturhistoriskt skrå. *Empfindungsetetiken* växte fram på bred front i artonhundratalets tyskspråkiga kultur. I bakgrunden fanns filosofer och konsthistoriker som Herder och Winckelmann, för att inte nämna Wölfflins egen lärare Heinrich von Brunn. Dessa personer var inte anhängare av *empfindungsetetiken* i egentlig mening, men banade vägen för dess tillkomst. Av speciell betydelse var däremot Robert Vischer, en förespråkare för 'optisk form-känsla', där kulturbundna associationer och andra oväsentligheter kunde åsidosättas. Det filosofiska råmaterialet hämtades från en välkänd plats i idéhistorien, nämligen hos Immanuel Kant. Det är inte överraskande att inlevelseformalistiska teorier istället för att baseras på idealistiska system, där konsten eliminerats till medium, istället ansluter sig till traditioner med rötter i just Kants kritiska filosofi.

Kant postulerade att varken människans medvetande eller tinget (i sig) kunskapsmässigt kan isoleras. I hans s.k. kopernikanska vändning, flyttas uppmärksamheten från de erfarna föremålen till själva erfarenheten. Kunskapen blir här beroende av perceptionens möjligheter. För flera filosofer kring sekelskiftet, några av dem nykantianer, innebar detta ett närmande till perceptionspsykologin, som utgjorde ett alternativ till både abstrakt tänkande och historicism. Wilhelm Dilthey hävdade exempelvis att psykologin var det ideala verktyget i rekonstruktionen av det förgångna, eftersom det gav historikern direkt tillgång till levande mentala processer. Johannes Volkelt, en idealistiskt färgad nykantian, menade att filosofin kunde bli en vetenskap om den övergav alla försök att analysera utifrån ett rent medvetande, och istället koncentrerade sig på en världsbild byggd på begrepp och sinnesdata. Både Dilthey och Volkelt var auktoriteter för Wölfflin, och blir därmed viktiga namn i det komplexa nätverk av influenser som Jarzombek beskriver. Givetvis försökte Wölfflin finna en egen position. Han uppfattade sig själv snarast som en praktisk och jordnära teoretiker. I sin strävan mot en vetenskaplig psykologisk tolkning av konst, vände sig Wölfflin också mot det som han uppfattade som romantiska och mystiska sidor hos Volkelt och Vischer.

I egenskap av antiteoretisk teoribildning framstår inlevelseformalismen som en paradox. Ingenstans blir detta så tydligt som i förhållandet till det skrivna ordet. Med en dekonstruktiv skärpa analyserar Jarzombek en ansevärd mängd arkitekturteoretiker, konstvetare och författare under nittonhundratalet som ställts inför ett besvärligt spörsmål; Hur hanteras behovet av en text som lär oss att se konst utan texter? Redan Wölfflin var medveten om problematiken. I förordet till *Italien und das Deutsche Formgefühl* (1931) instruerar han läsaren att föreställa sig en föreläsning med ljusbilder som visuellt hjälpmedel vid läsningen av boken. Det var nu inte bara i fiktiva bildspel som det skrivna ordet kunde desamreras. Den poetiskt färgade beskrivningen har allt som oftast uppfattats som en frigörelse från akademisk text till fördel för det omedelbart upplevda. Själva beskrivningen utvecklades här till en konstform i sig själv.

Här är det inte svårt att knyta an till sentida nedlåtethet över språkets förmedlande roll. Rudolf Arnheims skrifter blir här tacksamma exempel. I *To the Rescue of Art* (1992), framhåller Arnheim perceptionen som bärare av en given värld, medan språket endast är en artefakt, ett svar på världen. I sin hänförelse över 'de unga meséiebesökarna', värnar Arnheim också om den oförstörda blicken. Här berör han ett annat viktigt motiv hos inlevelseformalismen, nämligen oskuldens primat. I Louise Dudleys bok *The Humanities: Applied Aesthetics* (1941) får detta tema egalitära övertoner. Genom att, utan teoretiska mellanled, konfrontera unga elever med utställningsföremål, försökte Dudley införliva den estetiska upplevelsen i en bred amerikansk kultur. Ett ännu intressantare exempel är det pionjärarbe som bedrevs vid Cleveland Museum på 1940-talet. Här erbjöds för första gången barn att rita i utställningshallarna, för att vid så tidig ålder som möjligt tillgodogöra sig form och mening hos de olika konstverken. Om barnen lär sig förstå konst som unga, föreställ er då vad de kommer att vara mogna för som studenter, argumenterade Thomas Munro, som var ansvarig för utbildningen vid muséet.

Under 1920- och 30-talet kom inlevelseformalismen, med flera divergerande ståndpunkter, att framstå som mer diffus än någonsin. Kritiska röster hade sedan länge höjts från olika håll, varav flera sökt visa på de pseudovetenskapliga inslagen i den Wölfflinska traditionen. De som sökte vetenskaplig klarhet i den estetiska erfarenheten såg alternativet i en mera renlärig och objektsorienterad formalism. Detta

gäller framförallt USA, där formalismen haft en stark ställning fram till slutet av 1970-talet. Situationen komplicerades ytterligare genom att flera olika förgreningar inom perceptionspsykologin utvecklades. Så småningom urskiljdes psykologi från filosofi, och bildade självständiga avdelningar vid de amerikanska universiteten. Den självklara sammanlänkning mellan filosofi, konsthistoria och psykologi som fanns vid sekelskiftet hade nu lösts upp.

I den resterande, men likväl aktiva, inlevelseformalismen tonades de vetenskapliga ambitionerna ner. I stället intog man ett slags ifrågasättande position. Härifrån kritiserades det som kunde uppfattas som avhumaniserande tendenser i kulturlivet. De pedagogiska riktlinjerna var tydliga, och kom framförallt till uttryck i sammanhang där den ansågs vara ett demokratins redskap. Hos teoretiker som De Witt Parker, Joseph Wood Krutch och Irvin Edman fanns ambitionen att konsten, och framförallt upplevelsen av konsten, skulle fungera som förebild till ett modernt samhälle. Utgångspunkten för resonemanget var bl.a. John Deweys bok *Art as Experience* (1934). Dewey menade att konstnären i en dynamisk civilisation förmår uttrycka sig och påverka kulturen, medan ett samhälle i förfall kännetecknas av att teorier om konst ersätter konstnärlig kreativitet. Ännu en gång utmålas ett teoretiskt förhållningssätt som en förledande kraft.

I sin föreläsning i Lund, liksom i flertaliga artiklar har Mark Jarzombek visat på ett väsentligt, men inte alltid så urskiljbart modernistiskt fundament. Med tanke på hur formalismen i största allmänhet manövrerats ut från samtidskonstens arena, kan man givetvis ställa sig frågan vad inlevelseformalismen har med dagens konst och arkitektur att göra. Den tradition som Jarzombek vill visa på har sitt attitydmässiga centrum i det oreflekterade intresset för verket och upplevelsen av verket. Härmed hamnar den lätt i bakgrunden av starka teorier med tydligt definierade mål, samtidigt som den med all rätt står till förfogande att fånga upp teoritrotta ideologer, konstnärer och arkitekter. Inom vissa institutioner i det amerikanska konstlivet har till och med den Wölfflinska traditionen fortfarande en maktposition. I den på internet publicerade artikeln *Sights of Contention, The Mapplethorpe Trial and the Paradox of Its Formalist and Liberal Defense*, analyserar Jarzombek en uppmärksam rättegång mot *Contemporary Art Center* i Cincinnati med anledning av en utställning med konstnären

Robert Mapplethorpes homoerotiska fotografier. Rättegången handlade inte om en juridisk bedömning av Mapplethorpes bilder, utan snarare om vad ett museum bör eller får visa, samt dess roll i samhället. Här gällde det för försvaret att visa på det estetiska värdet i Mapplethorpes fotografier, i synnerhet då ett traditionellt museum förväntas vara en estetikens högborg. Det är också slående hur den av försvaret inkallade expertisen, gör renodlade formala analyser av de utställda fotografierna då de exempelvis talar om kompositionslinjer och spelet mellan ljus och skugga. Genom att effektivt undvika bildernas motiv och dess kontextuella betydelse, beskär konstverkets mångfald och möjligheter avsevärt.

I ett samtal efter föreläsningen i Lund betonar Jarzombek hur psykologiseringen inom arkitekturens område framför allt är en efterkrigsföreteelse. Här finns alltså en rejäl tidsmässig förskjutning, om man jämför med inlevelseformalismens historiska tyngdpunkt inom bildkonst och skulptur. Även inom arkitekturens område är det högst relevant att ställa korrigerande frågor beträffande inlevelseformalismens aktualitet i en samtida debatt. I största allmänhet kan man konstatera att det Wölfflinska perspektivet outtalat dyker upp med jämna mellanrum. Detta gäller inte minst våra arkitekturskolor. Däremot är det högst tveksamt om renodlad inlevelseformalism utgör en ideologisk potential i dagens arkitekturdebatt. Här förefaller den snarare att ha lösts upp i en allmän formalistisk attityd, som i löstryckta uttalanden vill visa på faran med arkitekturteorier, sammanfattar Jarzombek.

Lars-Henrik Ståhl

Arkitekt, Tekn.dr.

Forskarassistent vid LTH-A

Källor

JARZOMBEC, MARK: "De-Scribing the Language of Looking: Wölfflin and the history of Aesthetic Experientialism", artikel publicerad i tidskriften *Assemblage* nr.23, Cambridge, Mass.,1993

JARZOMBEC, MARK: "Sights of Contention, The Mapplethorpe Trial and the Paradox of Its Formalist and Liberal Defense", artikel publicerad på internet, <http://www.appendx.org/issue2/jarzombek/index2.htm>

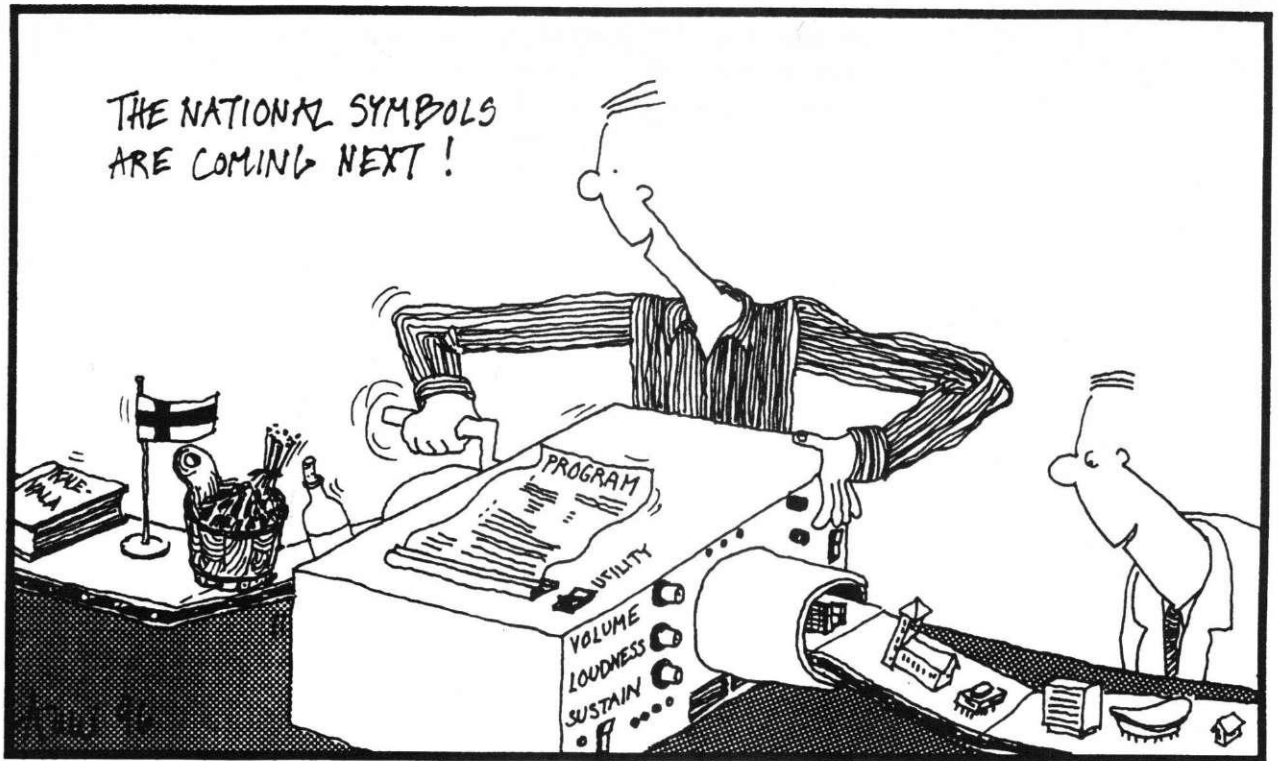

Figure 2. Let's make science. "The architecture machine" by Anni Vartola.